

De Utrechtse ridderschapsconventen in de zeventiende eeuw*

Petros Samara

Deze bijdrage schetst de institutionele en bedrijfseconomische ontwikkeling van de vijf adellijke Utrechtse vrouwenkloosters, de zogenaamde ridderschapsconventen, vanaf de invoering van de Reformatie. Allereerst wordt een kort inleidend overzicht gegeven van de geschiedenis van de vijf kloosters vanaf het einde van de zestiende eeuw. Het zwaartepunt zal hierbij liggen op de ongelijkmatige ontwikkeling van het inkomsten- en uitgavenpatroon van de conventen tot het einde van de zeventiende eeuw. Vervolgens komt aan de orde hoe en waarom het beheer van de conventen zich tegen het einde van de zeventiende eeuw uiteindelijk zou stabiliseren. Hierbij zal in het bijzonder aandacht worden gegeven aan de ontwikkeling, hoogte en bestemming van de toelagen en inkomens, die zowel conventualen als buitenstaanders uit de opbrengsten van de kloostergoederen plachten te ontvangen. Tot slot zal dan nog enige aandacht besteed worden aan de ontwikkeling van de aantallen, de status en de herkomst van de conventualen.

Inleiding

De Reformatie heeft op veel terreinen tot ambivalente resultaten geleid. Niet alleen bleef een zeer aanzienlijk percentage van de inwoners van de Republiek het rooms-katholicisme trouw, ook bleef de overgeleverde rooms-katholieke kerkelijke infrastructuur, zij het in geprotestantiseerde vorm, veelal voortbestaan. Pastorieën, vicarieën, kloosters, kapittelen, en wat dies meer zij, werden niet opgedoekt maar kregen een gereformeerde signatuur. In de Republiek was, in tegenstelling bijvoorbeeld tot Engeland en de meeste gereformeerde Duitse staten, nauwelijks sprake van naasting van de rooms-katholieke geestelijke en kerkelijke goederen. In de regel werd de (vermogens)rechtelijke positie van deze goederen intact gelaten, zij het dat deze uiteraard

* Dit onderzoek is gebaseerd op een steekproef die twintig procent van alle jaarrekeningen omvat. Voor iedere periode van tien jaar werden steeds de gegevens van twee opeenvolgende jaren als uitgangspunt genomen. Bronnen: Het Utrechts Archief (HUA), Archief St. Stevensabdij, inv.nrs. 961-1157; Archief St. Servaesabdij, inv.nrs. 167-304; Archief Abdij Mariëndaal, inv.nrs. 64-199; Archief Vrouwenklooster, inv.nrs. 149-236; Archief Wittevrouwenklooster, inv.nrs. 50-113.

losgekoppeld werden van de moederkerk en nu, in theorie althans, aangewend werden ten bate van de gereformeerde religie.¹ In feite bestond de enige structurele verandering in de vermogensrechtelijke positie van de geestelijke en kerkelijke goederen eruit, dat ze onder de jurisdictie en het toezicht van de wereldlijke overheid kwamen te staan. In theorie bleven de talloze kerkelijke beneficiën na de Reformatie in de Republiek hoe dan ook een geestelijk doel dienen. Men behoorde ze *ad pias causas* aan te wenden. In de praktijk echter gingen veel rooms-katholieke geestelijke goederen fungeren als melkkoe van lokale of provinciale elites. Van dit laatste levert de geschiedenis van de vijf adellijke Utrechtse vrouwenkloosters – te weten de conventen van St. Steven (Oudwijk), St. Servaes, Oostbroek (Vrouwenklooster), Marieëndaal en Wittevrouwen – in de tijd van de Republiek een zeer treffende illustratie. Toch is deze geschiedenis tot op heden, wellicht met uitzondering van bepaalde rechtshistorische aspecten ervan,² slechts zeer gebrekkig onderzocht. Dit is jammer, aangezien het hier gaat om een thema dat bij uitstek geschikt is om ons inzicht te geven in de resultaten die de invoering van de Reformatie hier te lande placht op te leveren. In dit artikel zal dan ook geprobeerd worden deze historiografische lacune enigszins op te vullen.

De Reformatie in Utrecht en de gevolgen voor de adellijke vrouwenkloosters

Zoals in de rest van de Republiek drong ook in Utrecht de Reformatie geleidelijk door in de verschillende terreinen der maatschappij. De bekende Religievrede van 10 januari 1579³ betekende in de praktijk voor de vijf adellijke Utrechtse vrouwenkloosters dat alles voorlopig bij het oude bleef. In vermogensrechtelijke zin werd de bestaande toestand der kloostergoederen en conventualen bovendien formeel bevestigd. Nieuw was echter wel dat bepaald werd, dat de band tussen het kloostergoed en degenen die tot de nieuwe leer overgegaan waren en het klooster dientengevolge hadden verlaten, bleef bestaan: ook reeds uitgetreden nonnen bleven recht houden op alimentatie.⁴ Dit laatste werd ook vastgelegd in de Unie van Utrecht, die in de artikelen 14 en 15 bepaalde dat de conventualen ‘hun goeden’ zouden volgen, dat wil zeggen: men zou gebonden blijven aan het kloostergoed en daaruit gealimenteerd worden, of men nu tot de gereformeerde religie was overgegaan en het klooster had verlaten of niet.⁵ Wel zou uittreding uit het klooster in het vervolg – om misbruik te voorkomen – tot verlies van alimentatierecht leiden.⁶

In Utrecht kwam het op 18 juni 1580 tot een formeel verbod op de roomse religie.⁷

¹ D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht* (Utrecht, 1905) 762-768.

² Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 622-728; S. Muller Fz., ‘Het Rijksarchief in Utrecht’, *Verslagen 's-Rijks oude archieven*, XXIII (1900) 339-341; J. de Hullu en S.A. Waller Zeper, *Catalogus van de archieven van de kleine kapittels en kloosters* (Utrecht, 1905) 121-126.

³ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 220-221.

⁴ *Ibidem*, 623.

⁵ C. A. van Kalveen en L.C. van Zetten, *Inventarissen van de archieven van de vijf adellijke vrouwenkloosters in en om Utrecht* (Utrecht, 2002) 9; C.A. van Kalveen, ‘De vijf adellijke vrouwenkloosters in en om de stad Utrecht’, in: E.S.C. Erkelens-Buttinger, e.a., ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof.dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum, 1997) 163.

⁶ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 623.

⁷ *Ibidem*, 624.

Aangezien het kloosterleven aanvankelijk echter niet als specifiek rooms-katholiek, en dus onchristelijk, werd ervaren, hield men de kloosters in stand, zij het dat alle 'paapsche stoutigheden' binnen de kloostermuren werden verboden. De door de Staten van Utrecht in 1580 uitgevaardigde Ordre op de geestelijkheid bepaalde in dit kader ten aanzien van de vijf adellijke vrouwenkloosters, dat men van de nonnen 'generalick macken zal canonissen nae de gereformeerde religie'. Men zou hun bovendien 'eenighe bequame ministers, predicanten ofte leraers' toevoegen om hen te onderwijzen in Gods woord.⁸ Voor ieder klooster werd verder een vast aantal prebenden, dat wil zeggen vaste inkomens ten behoeve van de conventualen, bepaald naar gelang de draagkracht van de kloostergoederen. Door huwelijk zou men het alimentatierecht verspeelen, evenals door wangedrag, terwijl de jufferen op straat sober gekleed dienden te zijn. Sommige van deze bepalingen doen, ten onrechte, vermoeden dat hier een waarlijk protestants kloosterleven vorm aan het krijgen was. Een speciale instructie uit 1581 ten behoeve van de conventen Oudwijk, Mariëndaal, St. Servaes, Vrouwenklooster en Wittevrouwen versterkt deze, valse, indruk. In deze instructie werd zelfs een gelofte van gehoorzaamheid door de zusters aan de abdis opgelegd (art. 5). Voorts werd afgedwongen dat de geprebendeerde zusters het grootste deel van het jaar in het convent dienden te verblijven en het slechts konden verlaten met toestemming van de abdis (art. 6). Belangrijk is verder dat de adellijke signatuur van de vijf conventen werd bevestigd: slechts adellijke meisjes, vanaf de leeftijd van zes jaar, konden toetreden (art. 3, 4). Vermogensrechtelijk van belang is dat de kloostergoederen onder het beheer werden geplaatst, maar nadrukkelijk niet het eigendom werden, van de Utrechtse Staten. Hierbij werd gestipuleerd dat geen der kloostergoederen mocht worden verkocht of bezwaard zonder toestemming van de Staten (art. 1). Gezien het adellijke karakter van de conventen werd verder een grote bevoegdheid gegeven aan de Utrechtse ridderschap, die het toestemmingsrecht kreeg inzake benoemingen van abdissen en zusters alsmede in alle bestuurlijke zaken van enig belang.⁹

Het reglement van 1581 had het kloosterlijk samenwonen gehandhaafd, maar men was dit kennelijk toch steeds meer, helemaal toen onder Leicester de felle calvinisten alle ruimte kregen, als iets onprotestants gaan ervaren. Na veel vijven en zessen besloot men het kloosterlijk samenwonen in 1585 toch maar in stand te houden, maar aan de gereformeerde zusters werd toegestaan het klooster te verlaten, terwijl in het vervolg alleen gereformeerde dames zouden mogen toetreden.¹⁰ In de daaropvolgende jaren werden nog herhaalde pogingen gedaan om over te gaan tot een separatie der kloosterzusters, met name in 1588. In dat jaar hebben de Utrechtse Staten getracht het goederenbeheer van de kloosters in eigen handen te nemen, door twee rentmeesters voor de goederen van de vijf adellijke vrouwenkloosters aan te stellen. Expliciet kregen deze rentmeesters de opdracht zorg te dragen voor de betaling van de prebenden aan de conventualen, kennelijk met de bedoeling ze in fysieke zin te onttrekken aan de invloed van het convent en de abdis.¹¹ De Staten lieten er bij deze gelegenheid ook

⁸ Geciteerd in De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 121.

⁹ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 698-702.

¹⁰ *Ibidem*, 707; vgl. Van Kalveen, 'De vijf adellijke vrouwenkloosters', 166.

¹¹ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 121.

Een adellijke religieuze, mogelijk Machteld van Hardenbroek (*paneel; foto* Iconografisch Bureau, Den Haag)

geen twijfel meer over bestaan het klooster te beschouwen als een verdorven instituut. Op een bezwaarschrift van de vijf conventen, gericht aan Prins Maurits maar door hem doorgespeeld aan de Staten, antwoordden deze laatste dat alle ‘vergaderingen ende conventen van monnicken, joncfrouen ende bagijnen behoorden te cesseren als wesende die enige fundamente[n] vande affgoderye, haet ende nijt’.¹²

De nieuwe instructie die de Staten van Utrecht op 27 januari 1598 arresteerden, is uiteindelijk de meest belangrijke geweest. De Staten werden toen wederom als toezicht-houder van de kloostergoederen aangewezen, zonder wier toestemming geen wijzigingen in het goederenbestand mochten worden aangebracht. Nieuw was dat de ridderschap in het vervolg, met goedvinden van de Staten, de rentmeesters zouden benoemen. De rol van de ridderschap werd dus meer dan bevestigd. Zij ontving tevens het recht de beschikbare prebenden, inclusief de abdisprebenden, prelatuurschappen genaamd, te vergeven, en wel aan ongehuwde gereformeerde adellijke jonkvrouwen van tenminste acht jaar oud.¹³ Aangezien deze instructie in feite neerkwam op het onder voogdij stellen van de adellijke vrouwenkloosters, die inmiddels met recht de ridderschapsconventen waren gaan heten, ondervonden de Staten de nodige tegenwerking bij het afdwingen van de naleving ervan. De abdis van St. Servaes reageerde dan ook met de nodige terughoudendheid, toen de Staten haar verzochten om een overzicht van de kloostergoederen. Dit zou ‘nu nocte inder ewicheyt niet’ geschieden, zo stelde zij.¹⁴ Het was de Staten echter ernst met de overname van het beheer der kloostergoederen en na verloop van tijd moesten de conventen dan ook buigen.

¹² Geciteerd in Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 710.

¹³ Van Kalveen en van Zetten, *Inventarissen*, 10.

¹⁴ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 123.

Aan het kloosterlijk samenleven kwam bij alle conventen op verschillende tijdstippen een einde. De conventualen van St. Stevens hadden zich reeds in 1584 gedwongen gezien de oude abdijgebouwen te verlaten, aangezien die in brand waren gestoken en verwoest door calvinistische scherpslijpers. Toch bleven de conventualen samenwonen, waarbij de zusters hun intrek namen in een huis dat in de stad gehuurd werd. De abdis woonde in het vervolg echter afzonderlijk, eveneens in de stad Utrecht, in een huis aan de Nieuwegracht dat aan de abdij toebehoorde. De gemeenschappelijke huishouding der zusters werd al spoedig beëindigd, reeds voor 1586. Wel bleef men in hetzelfde gebouw wonen. Wanneer aan deze situatie een eind is gekomen en het convent definitief gesepareerd is, is niet bekend, in ieder geval pas na 1613.¹⁵ De conventualen van St. Servaes zijn tot het midden van de zeventiende eeuw blijven samenwonen in de oude abdijgebouwen,¹⁶ al was het gemeenschappelijke huishouden voor 1592 al beëindigd. In Mariëndaal beëindigde men het gemeenschappelijke huishouden omstreeks dezelfde tijd, in ieder geval uiterlijk in 1593.¹⁷ Eerder, in 1587, hadden de zusters hun oude abdijgebouwen, die gedeeltelijk en in 1602 helemaal werden gesloopt, al verlaten. Vanaf 1587 tot 1630 woonde men gezamenlijk in een huis in de stad Utrecht, in het zogenaamde 'huysinghe van Den Dael', maar daarna werd het convent definitief gesepareerd en verspreidden de jufferen zich over stad en streek.¹⁸ De jufferen van het Vrouwenklooster van Oostbroek waren al eerder gesepareerd, te weten in 1606. In dat jaar verlieten ze hun conventshuis in Utrecht, dat sinds 1585, toen anti-katholieke Utrechtse abdijgebouwen in brand hadden gestoken, als gemeenschappelijk onderkomen had gediend, waarbij men bovendien een gemeenschappelijk huishouden had gevoerd.¹⁹ De jufferen van het Wittevrouwenconvent ten slotte gaven hun gemeenschappelijke huishouden in 1597 op en werden definitief gesepareerd omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, toen men het conventshuis in Utrecht, dat in 1678 grotendeels gesloopt werd, verliet en verspreid over de stad ging wonen.²⁰

Maar gesepareerd of niet, de conventen bleven als rechtspersoon bestaan, hun goederen bleven intact en de prebenden en prelatuurschappen werden nog altijd uitgekeerd. Aangezien er onder de leden van de Utrechtse ridderschap al vlug 'groote onlusten ende jalousien in het confereren van de jufferen praebendes' waren ontstaan, besloot men in 1620 om de verdeling van de vacerende prebenden onder de leden in het vervolg per toerbeurt te regelen.²¹ Tegelijkertijd werden vijf commissies in het leven geroepen om toe te zien op de goederen van de vijf conventen. In 1626 werd het toezicht door de ridderschap nog efficiënter gemaakt door de aanstelling van twee superintendanten, die de vijf commissies moesten vervangen. Onder deze twee superintendanten stonden vijf rentmeesters – eveneens door de ridderschap benoemd en eveneens

¹⁵ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 123-124; Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 710; Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 12.

¹⁶ Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 13.

¹⁷ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 123.

¹⁸ Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 13.

¹⁹ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 124, 173.

²⁰ Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 14.

²¹ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 123-124; Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 724-725.

Het hoge (in de achttiende eeuw sterk verbouwde) stadshuis Drift 29, dat sinds 1584 onderdak bood aan de laatste conventualen van de geseculariseerde abdij van St. Steven (Oudwijk). Het stadshuis op de plaats van het rechts gelegen pand Drift 27 was reeds langer het abdissenhuis van dezelfde abdij. (foto J. Blondel, 2003)

aan de ridderschap rekenplichtig, zoals in 1685 in een instructie voor de rentmeesters nog eens werd bestendigd. Deze situatie bleef tot 1797, toen de conventsgoederen werden genaast, in stand. De verschillende rentmeesterschappen werden in de praktijk wel vaak gecombineerd, waarbij het in bepaalde periodes voorkwam dat het beheer van vier van de vijf conventen in één hand verenigd was. Alleen het St. Stevensconvent, ofwel Oudwijk, – dat het omvangrijkste bezit had – behield steeds een eigen afzonderlijke rentmeester.²²

Ondanks alles hebben de staten als geheel en de ridderschap in het bijzonder nooit expliciet het eigendom van de kloostergoederen geclaimd. Uit het toezicht op het beheer van de kloostergoederen – door de Staten aanvankelijk op grond van praktische overwegingen, met name om verduisteringen te voorkomen, geïnitieerd – groeide echter geleidelijk een eigen beheer door de ridderschap, dat in de praktijk niet van een bezitsverhouding te onderscheiden was.²³ Toen het provinciaal bestuur in 1797 besloot de goederen van de vijf ridderschapsconventen te annexeren – met goedvinden van de landsregering – gebeurde dit volgens sommigen, onder meer de bezitsters van de prebenden en prelatuurschappen, wederrechtelijk. Niettemin werd de zaak doorgezet en in de tweede helft van 1797 werden de goederen geveild, waarbij de opbrengst – tot ongenoegen van het landelijke Administratief Bestuur – voor het grootste gedeelte toeviel aan de provinciale overheid.²⁴

²² Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 11.

²³ Muller, 'Het Rijksarchief in Utrecht', 340.

²⁴ *Ibidem*, 341.

Bedrijfsvoering: inkomsten en uitgaven

Het economisch belang dat de ridderschapsconventen in de zeventiende en achttiende eeuw vertegenwoordigden, was niet gering. In de periode van circa 1600 tot 1798 hadden zij een gezamenlijk gemiddeld jaarinkomen van zo'n 65.000 gulden. Hiertegenover stonden gemiddelde jaarlijkse uitgaven van rond de 64.000 gulden. Natuurlijk was dit inkomen niet gelijk over de conventen verdeeld. De St. Stevensabdij, of Oudwijk, had, zoals reeds eerder gezegd, het meest omvangrijke bezit, dat, over twee eeuwen genomen, per jaar gemiddeld 21.690 gulden opleverde, gevolgd door het convent van St. Servaes, met een gemiddeld inkomen van 16.063 gulden, dat weer werd gevolgd door Vrouwenklooster (11.050), Mariëndaal (9.077), en Wittevrouwen (6.279).²⁵ Ongeveer driekwart van dit inkomen bestond uit landpachten. De rest kwam uit tienden – ook het traditionele rooms-katholieke systeem van geestelijkheidsbelasting bleef dus, in geprotestantiseerde vorm, bestaan –, de verkoop van hout, en de inning van losrenten.

De inkomstencurven van de vijf conventen lopen opvallend parallel. In de eerste helft van de zeventiende eeuw stijgen de inkomsten, in het ene convent meer geleidelijk dan in het andere, om tegen het einde van die eeuw – afhankelijk van het convent, vanaf omstreeks 1680 – tamelijk plotseling te dalen. Vanaf omstreeks 1700 blijven de inkomsten, tot de liquidatie in 1797-1798, tamelijk stabiel. Over het algemeen lagen de inkomsten in de zeventiende eeuw enigszins hoger dan in de achttiende eeuw. De uitgaven hielden op de lange termijn gelijke tred met de inkomsten.²⁶

In het nu volgende concentreren we ons op de breuk in de inkomsten en uitgaven die zich, afhankelijk van het convent, voordoet tussen circa 1680 en 1700, waarna het inkomsten- en uitgavenniveau structureel enigszins lager komt te liggen en waarna zich bovendien veel minder fluctuaties voordoen in het niveau van de inkomsten.

Het lijkt erop dat tegen de jaren zeventig van de zeventiende eeuw de zaken van de vijf conventen enigszins in verval zijn geraakt. Hoewel we reeds zagen dat de inkomsten en uitgaven der conventen op de lange termijn gelijke tred hielden, ontstonden er in de zeventiende eeuw op de korte termijn toch geregeld tekorten. Vanaf het begin van de jaren zeventig deden deze tekorten zich pijnlijk voelen, hetgeen zich onder meer laat afleiden uit het feit dat de meeste jufferprebenden in 1670 en 1671 niet werden uitbetaald.²⁷ In februari 1677 stuurden de jufferen van de vijf conventen een gezamenlijk redres aan de Utrechtse Staten met het verzoek om betaling van de achterstallige prebenden.²⁸ De kortstondige Franse bezetting had de reeds bedenkelijke financiële

²⁵ In deze gemiddelden zijn de, relatief zeer lage, inkomsten in het jaar van liquidatie – voor het ene convent 1797, voor het andere 1798 – meegewogen.

²⁶ De verhouding tussen de gemiddelde jaarlijkse inkomsten en uitgaven lag voor het convent van St. Steven in de zeventiende eeuw op 22338:23215, en in de achttiende eeuw op 20073:20046, voor St. Servaes op 17003:16820 (zeventiende eeuw) en 15209:16764 (achttiende eeuw), voor Mariëndaal op 10531:11120 (zeventiende eeuw) en 7689:7501 (achttiende eeuw), voor Vrouwenklooster op 11050:10152 (zeventiende eeuw) en 9722:9636 (achttiende eeuw) en voor Wittevrouwen op 7383:6992 (zeventiende eeuw) en 5124:5830 (achttiende eeuw).

²⁷ HUA, Archief St. Stevensabdij, inv. nrs. 1045-1046; HUA, Archief St. Servaesabdij, inv.nrs. 228-229; HUA, Archief Abdi Mariëndaal, inv.nrs 129-130; HUA, Archief Vrouwenklooster, inv.nrs. 227-228; HUA, Archief Wittevrouwenklooster, inv.nrs. 103-104.

²⁸ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2, alfabetische index op de ridderschapsresoluties (redres conventen), 27 febr. 1677.

toestand nog erger gemaakt. Men denke slechts aan de verstoring van het beheer en de concrete aantasting van de kloostergoederen door de Franse troepen – zoals Willem III meldde in een in maart 1677 aan de Utrechtse ridderschap toegezonden brief met een plan om de vervallen zaken der jufferenconventen te herstellen.²⁹ Deze vervallen staat van de financiën der jufferenconventen dwong de ridderschap het beheer strakker in de hand te nemen en een verdere rationalisatie af te dwingen. Dit resulteerde ondermeer in een in 1685 opgestelde nieuwe instructie voor de rentmeesters. In hetzelfde jaar werd besloten om het aantal prebenden en prelatusschappen drastisch te verminderen, waarbij men het aantal prebenden zou laten afsterven tot 35 en het aantal prelatusschappen tot 5.³⁰ Hierdoor daalden de uitgaven aan prebenden en prelatusschappen – nu ook *de jure*, aangezien als gevolg van gerezen tekorten deze uitgaven vanaf 1670 reeds de facto drastisch waren gedaald – met de helft tot twee derde van het bedrag dat men voor 1670 hieraan placht te besteden.

Uitgaven: prebenden en traktementen

De inkomsten van de jufferenconventen veranderden vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de Republiek weinig. Men bleef het grootste deel van de inkomsten betrekken uit de tienden en vooral de verpachting van gronden die aan het klooster behoorden. Aan de uitgavenkant zou men op voorhand meer veranderingen verwachten. Immers, het gemeenschappelijke kloosterleven, waarvoor het leeuwendeel van de inkomsten der kloosters traditioneel bestemd was, hield voor de vijf jufferenconventen in de zeventiende eeuw op te bestaan. Toch bleef het onderhoud van de conventualen, ook als die niet meer in het eigenlijke convent of een conventshuis woonden, in theorie, hoewel niet altijd in de praktijk, de voornaamste bestemming van de opbrengst der kloostergoederen. Het verschil met de periode vóór de Reformatie was dat de conventualen nu op individuele basis een toelage kregen – een zogenaamde prebende, of een prelatuschap als het om een abdis (vanaf 1626 ‘vrouwe’) ging. De Ordre op de geestelijkheid van 1580 had in dit kader voor elk van de Utrechtse kloosters een vast aantal formatieplaatsen met bijbehorende prebenden vastgesteld, terwijl het reglement voor de vijf jufferenconventen van 1581 daarenboven nog bepaald had dat het aantal conventualen moest inkrimpen naar de draagkracht van de kloostergoederen.³¹ Wanneer we de, uiteraard zeer variabele, buitengewone uitgaven buiten beschouwing laten, waren er naast de prebenden nog twee grote uitgavenposten, namelijk de ongelden, dat wil zeggen onkosten ten behoeve van het beheer van de al dan niet verpachte kloostergronden, en de traktementen, de persoonlijke toelagen die uit hoofde van de ridderschap aan deze of gene werden toegekend. Vergeleken met deze drie posten zijn de overige categorieën van uitgaven verwaarloosbaar.³²

²⁹ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (redres conventen), 20 maart 1677. Als president van de Utrechtse ridderschap, en uit dien hoofde ontvanger van een omvangrijk traktement dat betaald werd uit de goederen van de jufferenconventen, had de stadhouder ook een zeker belang bij de voorspoed van deze instellingen.

³⁰ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatusschappen en prebenden), 23 dec. 1685.

³¹ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 698; Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 9.

³² Het convent van St. Steven had in een gemiddeld jaar in de achttiende eeuw, we nemen hier 1758, de volgende kosten: gagiën: 1012 gld.; bossen: 391 gld.; renten: 90 gld.; extraordinaris: 4250 gld.; kortingen: 163 gld.; gratuiten: 30 gld.; alimentatiën: 3168 gld.; ongelden 9108 gld.; traktementen: 1392 gld.; erfpachten: 25 gld.

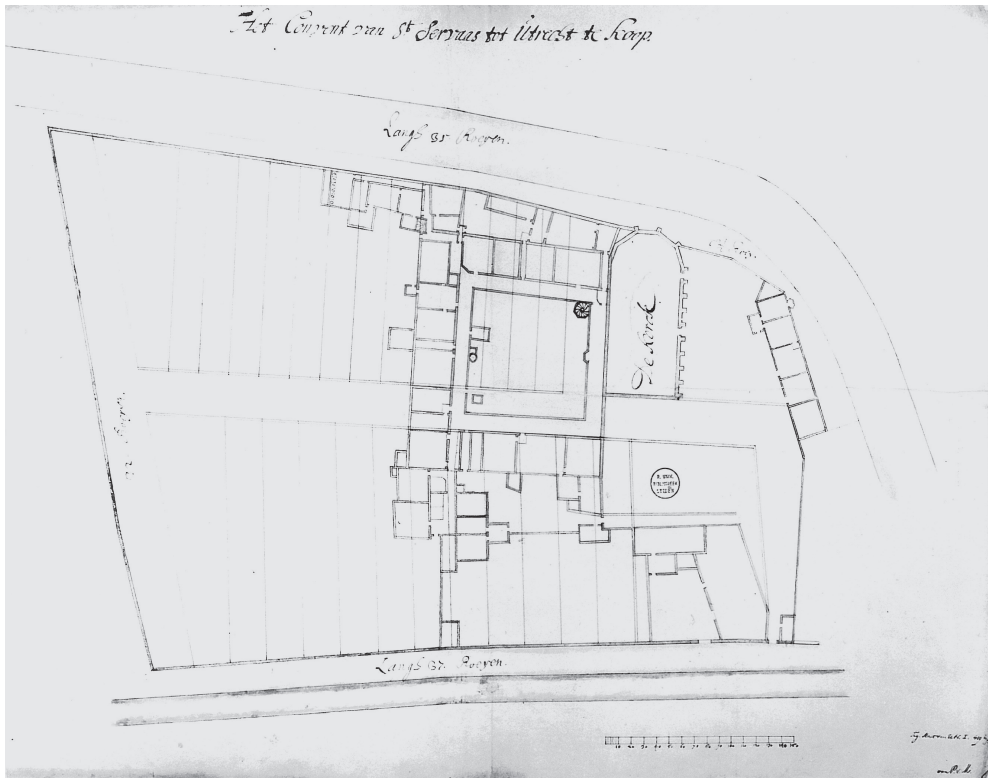
Wie verwacht had dat een substantieel deel van de opbrengst der kloostergoederen *ad pias causas* besteed werd, komt bedrogen uit. Wel deelde men geregeld het een en ander aan aalmoezen uit, maar voor een bijzonder gering bedrag. Slechts zelden besteedde een van de jufferenconventen in een jaar meer dan honderd gulden aan de caritas.

We beperken ons tot een analyse van de twee meest interessante categorieën van uitgaven, de ‘traktementen’ en de ‘prebenden’ (inclusief prelatusschappen). Allereerst wenden we ons tot de ontwikkeling van de uitgaven aan prebenden en prelatusschappen. Het blijkt dat zich in deze uitgaven een zeer opvallende ontwikkeling voordoet vanaf circa 1670. Vanaf die tijd immers dalen de uitgaven aan prebenden in elk van de vijf conventen dramatisch. Vervolgens doet zich, in de periode die loopt van om en nabij midden jaren zeventig tot midden jaren tachtig, weer een opgaande lijn in deze curve voor, waarna het niveau van de uitgaven aan prebenden zich stabiliseert op een peil dat 50 tot 75 procent lager ligt dan voor circa 1670. Het lijkt erop dat deze daling min of meer het gevolg was van nood. We hebben immers al gezien dat veel prebenden aan het begin van de jaren zeventig gewoonweg niet meer uitbetaald konden worden, waarover de jufferen dan ook geregeld hun beklag hebben gedaan. Er is ook een zekere invloed uitgegaan van de Franse bezetting, waardoor vele prebenden vacant raakten, die slechts ten dele weer opgevuld werden.³³ De hoofdoorzaak van de dramatische daling van de uitgaven aan prebenden en prelatusschappen vanaf circa 1670 lag echter niet in de concrete afname van het aantal prebenden, maar in het beleid van de conventen om de uitbetaling van de prebenden op te schorten of in de uit te betalen bedragen te korten, dit om te voorzien in tekorten. In januari 1670 bepaalde de ridderschap in dit kader ook dat in de akten waarin prebenden en prelatusschappen werden toegekend, zou worden vastgelegd dat lopende tekorten zouden worden aangevuld door te korten op deze prebenden en prelatusschappen.³⁴ Een en ander neemt overigens niet weg dat ongeveer tegelijkertijd ook het aantal prebenden en prelatusschappen sterk begon te dalen, hetgeen uiteraard een verdere vermindering van deze uitgavenpost betekende. Na rond 1685 stabiliseerden de jaarlijkse uitgaven van de vijf conventen aan prebenden en prelatusschappen, een duidelijke indicatie dat men in deze periode de begeving van prebenden veel strakker in de hand wist te houden dan voorheen.

Hoewel in theorie de opbrengsten van de goederen van onze vijf conventen uitsluitend of in ieder geval met name dienden te worden aangewend om de prebenden van de conventualen te voldoen, bleek dit in de praktijk soms anders te gaan. De traktementen overtroffen in sommige conventen de uitgaven ten behoeve van prebenden en prelatusschappen. Het convent van St. Servaes bijvoorbeeld besteedde in de periode van circa 1680 tot 1797 voortdurend aanzienlijk meer aan deze traktementen dan aan de prebenden. Voor het Wittevrouwenconvent geldt eveneens, hoewel het verschil hier vrij klein bleef, dat men in deze periode meer kwijt was aan traktementen dan aan prebenden voor de eigen juffers. Voor de conventen Vrouwenklooster en Mariëndaal

³³ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatusschappen en prebenden). Zie de benoemingen van de stadhouder in 1674 inzake tijdens de Franse bezetting vacant geraakte prelatusschappen en prebenden.

³⁴ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatusschappen en prebenden), 14 jan. 1670.

Zeventiende-eeuwse plattegrond van het in 1673 gesloopte Servaesklooster op de zuidoosthoek van de stad Utrecht (collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden)

geldt echter weer, dat men meer besteedde aan prebenden dan aan traktementen. Voor wat betreft het convent van St. Steven ten slotte kan gesteld worden dat uitgaven aan prebenden en traktementen in deze periode gelijke tred hielden. Hoe dan ook, het is duidelijk dat de door de ridderschap toegekende traktementen zwaar drukten op de begroting van onze vijf conventen. Door bepaalde tekortkomingen in de methode van boekhouden is het ondoenlijk om de ontwikkeling van de uitgaven aan traktementen van de vijf conventen voor circa 1680 precies na te gaan. Het staat echter wel vast dat de ridderschap al zeer vroeg de gewoonte had ontwikkeld om ten laste van de vijf adellijke vrouwenkloosters omvangrijke traktementen aan uiteenlopende individuen toe te kennen. Niets wijst erop dat de zaken vóór 1680 wat dit betreft principieel anders lagen dan na 1680.

Een interessante kwestie is uiteraard de vraag wie deze traktementen nu eigenlijk ontvingen. Het betreft hier in ieder geval geen homogene groep. Soms ging het om personen die een ambt bekleedden dat in verband stond met het beheer van de conventen, vaker echter om mensen die niets met deze conventen te maken hadden. Tot de eerste categorie behoorden bijvoorbeeld de twee superintendanten, die in 1626 op een traktement waren aangesteld om toezicht te houden op de rentmeesters – die overigens ook een traktement ontvingen. Na 1676 betrof het superintendantschap niet veel meer

dan een ereambt met als enige substantiële werkzaamheid het afhoren en sluiten van de rentmeestersrekeningen.³⁵ Het traktement bleef echter, kenmerkend genoeg, onverkort in stand. Niettemin stonden de superintendanten nominaal tenminste nog direct in verband met de organisatie van de ridderschapsconventen. Het kwam echter zeer vaak voor dat de ridderschap ten laste van een van de vijf conventen een traktement toekende aan mensen die niets met deze conventen te maken hadden. Regelmatig betrof dit een (weduwen)pensioen van geringe omvang voor lieden uit de kring van de ridderschap.³⁶ Een groot deel van de uitgekeerde traktementen ging echter op aan een ordinaris traktement van 800 gulden per jaar, dat ieder van de leden der ridderschap ontving.³⁷ Ook zeer kostbaar was het traktement, drie keer zo hoog als een ordinaris traktement, dat de Utrechtse ridderschap, in ieder geval vanaf het aantreden van Willem III, ten laste van de vijf conventen aan de stadhouder, die ook president van het college der Utrechtse ridderschap was, placht toe te kennen.

Slechts een enkele keer kende men een traktement toe ten goede van een vroom doel. Zo ontvingen de Utrechtse Aalmoezenierskamers ten last van het convent van St. Steven ten minste van 1649 tot en met 1663 een jaarlijks traktement dat ten goede diende te komen aan de Utrechtse bedelaars.³⁸ Een ander, meer exotisch vroom doel, diende het in 1662 eveneens ten laste van Oudwijk door de ridderschap aan een zekere Johannes Duraeus toegekende traktement, dat diende om de kosten te compenseren die deze maakte op zijn reizen om contacten te onderhouden met verdrukte protestantse geloofsgenoten in den vreemde.³⁹

Niet alleen drukten al deze traktementen zwaar op de begroting van de vijf ridderschapsconventen, ook blijkt de ridderschap bij tijd en wijle duidelijk meer belang te hebben gehecht aan een stipte uitkering van de toegewezen traktementen dan aan het instandhouden van de prebenden en prelatusschappen. In februari 1676 bijvoorbeeld besloot de ridderschap enige prebenden te mortificeren om op die wijze het traktement van de stadhouder bijeen te kunnen brengen.⁴⁰ Eerder zagen we dat de ridderschap er vanaf 1670 een officieel beleid van maakte om gaten in de begroting van de vijf conventen te dichten door te korten op de prebenden en prelatusschappen. Het is daarom geen wonder dat de geprebendeerde jufferen en hun 'vrouwen' aanstoot namen aan de vele traktementen die zo zwaar op de begroting drukten, en bovendien vaak ten goede kwamen aan personen die niks met het convent van doen hadden. Op 23 december 1685 richtten de conventen, dat wil zeggen degenen die van een prebende of prelatusschap waren voorzien, dan ook een gezamenlijk redres aan de ridderschap met het verzoek om het wel zeer omvangrijke traktement van stadhouder Willem III te verminderen tot 1600 gulden per jaar en het traktement van de superintendant, dat zoals eerder gezegd inmiddels niet veel dan een ereambt betrof, te annuleren.⁴¹

³⁵ Van Kalveen en Van Zetten, *Inventarissen*, 11.

³⁶ HUA, Archief St. Stevensabdij, inv.nrs. 1269-1275.

³⁷ J. Aalbers, 'De Utrechtse ridderschap in de eerste helft van de 18de eeuw', in: B. Olde Meierink, e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995) 52.

³⁸ HUA, Archief St. Stevensabdij, inv.nr. 1276.

³⁹ HUA, Archief St. Stevensabdij, inv.nr. 1277.

⁴⁰ De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 124.

⁴¹ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (redres conventen), 23 dec. 1685.

Uit de gegroeide praktijk om ten laste van de ridderschapsconventen traktementen toe te kennen aan personen die niets met deze conventen van doen hadden, is een belangrijke conclusie te trekken. Immers, hieruit blijkt dat de ridderschap zich het vruchtgebruik van de kloostergoederen zodanig toe-eigende, dat men impliciet het eigendom, al dan niet uit naam van de Staten als geheel, van de kloostergoederen claimde. De enige andere mogelijke formele eigenaren van de kloostergoederen waren de bezitsters van de prebenden en prelatuurschappen van de verscheidene conventen, en zij hebben hun eigendomsrecht ten tijde van de confiscatie van de kloostergoederen door de overheid in 1797-1798 dan ook, vergeefs, kracht bij trachten te zetten. De overheersende opvatting in de sporadische literatuur over dit onderwerp schijnt te zijn dat de confiscatie door de overheid wederrechtelijk was en dat het formele eigendomsrecht van de kloostergoederen inderdaad bij de jufferen lag.⁴² Dit valt echter te betwijfelen op grond van de sinds de zeventiende eeuw ontstane praktijk, waarbij de ridderschap ook tegen de wil van de bezitsters der prebenden traktementen toekende of continueerde aan of voor personen die in geen verband stonden met een van de conventen. Hieruit volgt dat er op zijn minst een gewoonterecht ontstaan was, waarbij de ridderschap volledig vrij kon beschikken over de conventsgoederen. Gezien dit feit is moeilijk vol te houden dat het eigendomsrecht niettemin bij deze prebendenbezitsters lag.

Aantallen en hoogte van de prebenden

Hoewel het gemeenschappelijke kloosterleven reeds in de eerste helft van de zeventiende eeuw een einde nam, bleef de traditionele structuur van de vijf ridderschapsconventen, zoals we al gezien hebben, gewoon in stand. Nonnen werden jufferen en abdisen ‘vrouwen’, maar ook al leefde men gesepareerd, de op het aloude kloosterleven geënte organisatievorm bleef *usque ad finem* bestaan. Deze vreemde situatie roept direct enige vragen op. Immers, wie waren deze conventualen, deze bezitsters van prebenden en prelatuurschappen, met hoevelen waren zij en wat betekende hun status als lidmaat van een van de vijf ridderschapsconventen? Het moge alvast duidelijk zijn dat het antwoord op deze vraag voor iedere tijd een andere moet zijn.

Wanneer we, om te beginnen, willen nagaan met hoe velen de conventualen van de vijf gereformeerde Utrechtse adellijke vrouwenkloosters waren, dan is het niet voldoende om te zoeken naar officieel voorgeschreven aantallen. Zulke officiële normen waren er aanvankelijk wel, maar deze verwaterden ook spoedig, zodat de praktijk er vaak anders uitzag. Niettemin gaf de reeds eerder ter sprake gekomen instructie voor de vijf ridderschapsconventen van 1581 tamelijk gedetailleerde voorschriften met betrekking tot de aantallen prebenden, en dus de aantallen conventualen, van ieder klooster – voorschriften die in de kern werden overgenomen in de, eveneens reeds meermalen genoemde, instructie van 1598.⁴³ Men hoopte door deze voorschriften een gezonde verhouding te garanderen tussen de aantallen conventualen en de draagkracht der kloostergoederen. Er werd hierbij van uitgegaan dat iedere zuster van de twee grootste conventen, dat wil zeggen St. Servaes en St. Steven, naast de nodige *accidental*ia in natura, moest kunnen rekenen op een jaarlijkse prebende van 200 carolusgulden. De

⁴² De Hullu en Waller Zeper, *Catalogus van de archieven*, 126; Muller, ‘Het Rijksarchief in Utrecht’, 341.

⁴³ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 700, 714-715.

draagkracht van de kloostergoederen in acht genomen, bepaalde men het aantal volle prebenden voor deze beide conventen op veertien, behalve die der abdis, waarvan er twee opgedeeld zouden worden in twee keer drie kinderprebenden. Het gewenste aantal conventualen diende bereikt te worden door voor gestorven zusters geen plaatsvervanger te benoemen tot er nog veertien over zouden zijn gebleven, de abdis niet in aanmerking genomen. Nummer dertien en veertien zouden dan vervangen worden door twee keer drie kinderen, die zouden worden voorzien van een derde van een volle prebende en die voorrang zouden krijgen bij de begeving van de volle prebenden. De prebenden van de overige drie ridderschapsconventen (Mariëndaal, Vrouwenklooster, Wittevrouwen) waren minder omvangrijk, namelijk 100 daalders (dat wil zeggen 160 gulden), los van *accidentalia in natura*. Het aantal volle prebenden werd voor ieder convent bepaald op acht, de abdis buiten beschouwing gelaten, en twee keer twee kinderprebenden. Ook dit aantal, van *de facto* twaalf conventualen plus de abdis, diende bereikt te worden door vertrokken of overleden zusters niet te vervangen tot het gewenste getal was bereikt.

Ondanks deze tamelijk minutieuze bepalingen met betrekking tot de aantallen der conventualen werd in het reglement van 1581 ook gesteld, dat de genoemde voorschriften slechts voorlopig zouden gelden, tot gebleken was of de kloostergoederen minder of juist meer prebenden konden dragen.⁴⁴ De praktijk was dat de feitelijke aantallen der conventualen, in ieder geval gedurende de hele zeventiende eeuw, nogal uiteenliepen, vaak niet strookten met de ooit voorgeschreven aantallen en bovendien nogal veranderlijk waren.

Ook de hoogte van de prebenden was aan verandering onderhevig. In de eerste plaats omdat al een onderscheid ontstond tussen een gewone prebende en een zogenaamd prelatuurschap. Deze prelatuurschappen bestemde de ridderschap in 1626 voor de opvolgers van de abdisen, die in het vervolg 'vrouwen' zouden heten. Zij bedroegen in principe het dubbele van een gewone jufferprebende. In de praktijk ontstond echter een vreemde verhouding tussen de waarde en het aantal van de prelatuurschappen van de verschillende conventen. De hoogte van prebenden en prelatuurschappen werd door de ridderschap wel veranderd. Op 4 december 1666 bijvoorbeeld besloot men de jufferprebenden met 25 gulden te verhogen en de prelatuurschappen met 50 gulden.⁴⁵ De ongelijkheid van de waarde van de prebenden van de verschillende kloosters werd zo echter instandgehouden, en dit werd enigszins als een probleem ervaren. Immers, de prebenden en prelatuurschappen werden sinds 1626 per toerbeurt onder de leden van de ridderschap verdeeld, en iemand die toevallig een mindere prebende toebedeeld kreeg, kon zich makkelijk benadeeld voelen. Vandaar dat men streefde naar een gelijkshakeling van de prebenden. Op 6 november 1702 werden zo alle prebenden vastgesteld op 225 gulden.⁴⁶ De waarde van de prelatuurschappen bleef echter uiteenlopen, en bovendien waren ze nogal ongelijk over de conventen verdeeld. In 1708 bijvoorbeeld kende St. Stevens vijf prelatuurschappen van 325 gulden elk, terwijl St. Servaes er geen enkele had, evenmin als het convent van Vrouwenklooster. De conventen van

⁴⁴ *Ibidem*, 700 (art. 10).

⁴⁵ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 4 dec. 1666.

⁴⁶ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 6 nov. 1702.

Mariëndaal en Wittevrouwen hadden er echter elk een, en wel van respectievelijk 300 en 400 gulden.⁴⁷ Over het algemeen echter bestond er een verhouding tussen de aantallen prelatusschappen en gewone prebenden van ongeveer een op zeven. Van alle volle proven die de ridderschap vanaf 1626 tot 1795 aan conventualen in spe toekende, bestonden er 54 uit prelatusschappen en 377 uit jufferprebenden.⁴⁸

Het kwam vaak voor dat prebenden werden gedeeld – zoals in feite reeds sinds 1581, door de instelling van de ‘kinderprebenden’, gewettigd was. Vooral na de separatie van de conventen werd de praktijk van deling van prebenden gemeengoed. Het feitelijke aantal conventualen kon aanzienlijk verschillen van het aantal beschikbare volle prebenden

De bouwvallige kloosterkerk van het dertiende-eeuwse Wittevrouwenklooster tussen de Plompetorengracht en de Ridderschapsstraat vanaf de stadswal, door H. Saftleven, 1661. In 1679-1680 zou de kloosterkerk worden hersteld. In 1709 werd de kerk gesloopt om plaats te maken voor een viertal nog bestaande huizen aan de Wittevrouwenstraat (*krijttekening*, foto Het Utrechts Archief)

⁴⁷ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatusschappen en prebenden), 1708.

⁴⁸ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatusschappen en prebenden). Zie de chronologische lijsten van toekenningen van prelatusschappen en prebenden sinds 1626.

en prelatuurschappen. De beste methode om na te gaan hoe de aantallen der conventualen zich ontwikkelden, is dus niet een blik te werpen op het aantal volle prebenden dat in theorie gedragen werd door de ridderschapsconventen, maar te kijken naar het aantal, al dan niet gedeeltelijke, prebenden dat jaarlijks feitelijk uitgekeerd werd.

Nemen we het verloop van het aantal feitelijk uitgekeerde prebenden in ogenschouw, dan springt onmiddellijk in het oog dat er in dit opzicht belangrijke parallellen bestaan tussen de verschillende conventen. In vrijwel ieder convent is er sprake van een explosieve stijging van het aantal uitgekeerde prebenden ergens in de eerste helft van de zeventiende eeuw.⁴⁹ Na deze explosieve stijging gaan de aantallen uitgekeerde prebenden van de verschillende conventen tot circa 1670 enigszins hun eigen weg. In het ene klooster blijft het aantal uitgekeerde prebenden tot 1670 vrij stabiel (St. Stevens, Vrouwenklooster), terwijl in het andere convent dit aantal juist een grillig verloop kent (Wittevrouwen), en in weer een ander convent volgt op de explosieve stijging direct een meer of minder scherp dalende lijn (St. Servaes), al dan niet gevolgd door een periode van stabiliteit (Mariëndaal).

Maar voor alle conventen geldt dat het aantal jaarlijks uitgekeerde prebenden rond 1670 dramatisch begint te dalen, waarna, tussen midden jaren zeventig en midden jaren tachtig, dit aantal weer begint te stijgen, echter niet tot het niveau van voor 1670. Op dit gestegen aantal per jaar uitgekeerde prebenden volgt na verloop van tijd weer een daling tot het aantal zich stabiliseert rond 1700.

Hoe nu deze eigenaardigheden in de ontwikkeling van het aantal per jaar uitgekeerde prebenden in de zeventiende eeuw te verklaren? De gesignaleerde zeer sterke en plotselinge stijging van het aantal uitgekeerde prebenden in de eerste helft van de zeventiende eeuw zou te maken kunnen hebben met de separatie van de kloosters. We zien telkens dat de explosieve stijging van het aantal uitgekeerde prebenden, en dus van het aantal conventualen, zich voordoet binnen tien jaar na de separatie van het betreffende convent.⁵⁰ Men kan veronderstellen dat juist het wegvallen van het fysieke verband van de kloostergebouwen of het conventshuis de weg vrijmaakte voor een sterke stijging van het aantal leden van het convent. Weliswaar was de draagkracht van de kloostergebouwen niet groter geworden, maar wel waren er nu minder praktische problemen, met name in de sfeer van de behuizing, om deze draagkracht in de vorm van extra prebenden tot het uiterste te benutten. Bovendien bestonden er na de separatie geen praktische bezwaren meer tegen een verdere deling van bestaande prebenden. In

⁴⁹ Ten aanzien van Vrouwenklooster is zo'n explosieve stijging in de eerste helft van de zeventiende eeuw niet waar te nemen. Echter, de meting van het aantal uitgekeerde prebenden is, als gevolg van brontechnische oorzaken, ten aanzien van Vrouwenklooster pas vanaf 1610 mogelijk. Het is bijzonder waarschijnlijk dat een explosieve stijging van het aantal uitgekeerde prebenden zich dan al heeft voorgedaan, temeer daar het aantal uitgekeerde prebenden zich in 1610 al bevindt op een niveau dat ongeveer het dubbele bedraagt van het in het reglement van 1581 en de instructie van 1598 voorgeschreven aantal, namelijk 27 tegenover een voorgeschreven aantal van 14 (8 volle prebenden en twee keer 2 kindereprebenden).

⁵⁰ Er is echter een uitzondering. In het geval van het convent van Mariëndaal is de explosieve stijging van het aantal conventualen aan het begin van de zeventiende eeuw niet aan de separatie toe te schrijven. Immers, dit convent kende pas in 1630 een definitieve separatie, terwijl het aantal uitgekeerde prebenden al rond 1600 plotseling de pan uit was gerezzen. Wellicht echter had in het geval van dit convent de beëindiging van de gemeenschappelijke huishouding in het begin van de jaren negentig van de zestiende eeuw hetzelfde effect als in de andere conventen de ruimtelijke separatie.

feite treft men in de rekeningen ook een veel sterkere stijging aan van het aantal deel-prebenden dan van het aantal hele prebenden. Dit laatste blijkt ook uit het verschijnsel dat de uitgaven aan prebenden van de verschillende conventen in de eerste helft van de zeventiende eeuw over het algemeen aanmerkelijk minder sterk stijgen dan de aantallen van de uitgekeerde prebenden.

De dramatische daling van het aantal uitgekeerde prebenden die zich in ieder van de vijf ridderschapsconventen rond circa 1670 voordoet, was ongetwijfeld een gevolg van financiële nood. Vanaf dat jaar, en in een enkel geval al wat eerder, werden veel prebenden voor enige tijd niet meer aan de rechthebbenden uitgekeerd. De conventen van Vrouwenklooster en Wittenvrouwen kenden zelfs jaren dat er in het geheel geen prebenden werden uitgekeerd.

Het is overigens bepaald niet onwaarschijnlijk dat deze financiële nood, enige jaren later nog verergerd door de Franse bezetting, veroorzaakt was door de buitenproportionale hoge bestedingen aan prebenden in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Wie de reeds gesignaleerde extreme stijging van het aantal uitgekeerde prebenden in de eerste helft van de zeventiende eeuw in ogenschouw neemt – waardoor dit aantal steeg tot een getal dat veelal twee tot drie keer hoger lag dan in het reglement van 1581 en de instructie van 1598 voorgeschreven was –, krijgt sterk de indruk dat de ridderschap bezig was met een roofofbouw op de kloostergoederen. Vandaar dat men besloot tot een sterkere zelfregulering. Het aantal per jaar uitgekeerde prebenden herstellde vanaf circa 1675 weliswaar geleidelijk, maar in 1685 werd door de ridderschap besloten dit getalsmatige herstel een halt toe te roepen, om de kosten voor de conventen in de hand te houden. Bepaald werd het totale aantal prebenden te beperken tot 35 en het aantal prelatusschappen tot 5. Aangezien het feitelijke aantal jaarlijks uitgekeerde prebenden en prelatusschappen in 1685 nog aanzienlijk hoger lag, beoogde men het gewenste en in verhouding tot de draagkracht der kloostergoederen gezonde aantal door natuurlijk verloop te bereiken. Rond 1700 werd op deze wijze een evenwichtig aantal jaarlijks uitgekeerde prebenden bereikt, een evenwicht dat bijna de hele achttiende eeuw gehandhaafd bleef.⁵¹

De conventualen: status en stand

Op veel gebieden veranderde de status van de leden van de vijf adellijke vrouwenkloosters. De instructie van 1598 stelde, in navolging van het reglement van 1581, in wezen zeven eisen aan de conventualen, te weten gehoorzaamheid aan de abdis, goed gedrag, een adellijke afkomst, een ongehuwde staat, het afzien van rooms-katholieke geloofsuitingen binnen de conventsmuren, verblijf in het convent gedurende het grootste deel van het jaar en een minimumleeftijd van acht jaar.⁵² Met uitzondering van de

⁵¹ In 1708 kende het convent van St. Steven vijf prelatusschappen en acht prebenden, het convent van St. Servaes acht prebenden, het convent van Mariëndaal één prelatusschap en zes prebenden, het convent van Vrouwenklooster twaalf prebenden, het convent van Wittevrouwen één prelatusschap en één prebende. Deze verdeling bleef bijna de hele achttiende eeuw vrijwel ongewijzigd in stand, hoewel het aantal prelatusschappen nog iets boven het in 1685 overeengekomen aantal lag.

⁵² Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 699-702, 714-715. Wat betreft de leeftijdsvereiste van minimaal acht jaar week de instructie van 1598 af van het eerdere reglement, dat een minimumleeftijd van zes jaar had ingesteld.

laatste zijn alle andere voorwaarden in de loop van de tijd aangepast, genuanceerd of geheel afgeschaft. Om maar met de laatste te beginnen, de ridderschap heeft in de twee eeuwen na de arrestatie van de instructie van 1598 geen enkele nieuwe resolutie neergelegd met betrekking tot de minimumleeftijd der prebendenbezitters, zodat *de jure*, en hoogstwaarschijnlijk ook *de facto*, de instructie van 1598 op dit punt onverkort van kracht bleef. Een precies tegengestelde ontwikkeling laat zich vaststellen met betrekking tot de gelofte van gehoorzaamheid aan de abdis, die nog in 1598 van conventsleden in spe geëist wordt. Het lijkt er sterk op dat dit gebod na de separatie van de conventen volstrekt in de vergetelheid is geraakt. Een dergelijke gelofte zou ook geen praktische betekenis meer hebben gehad, en bovendien: niet ieder convent behield na de separatie een eigen abdis (vrouw), terwijl anderen er meer dan een hadden. Ook de regel dat de conventsleden het grootste deel van het jaar binnen het convent moesten verblijven, had na de separatie geen betekenis meer. Toch bleef men eisen stellen met betrekking tot het domicilie van de conventsleden. Zo vaardigde de ridderschap in de tweede helft van de zeventiende eeuw herhaaldelijk resoluties uit waarin vastgelegd werd dat conventsleden die buiten het gewest Utrecht woonachtig waren, hun prebenden in geen geval uitbetaald zouden krijgen.⁵³

De overige regels met betrekking tot de status van de conventualen kennen een complexere geschiedenis. Dit geldt bijvoorbeeld voor het verbod op de katholieke geloofs-oefening. Op dit punt lijkt het erop dat de autoriteiten na verloop van tijd eerder strenger dan flexibeler werden. Reeds de instructie van 1598 scherpt de anti-katholieke bepalingen van het reglement van 1581 aan door de Staten het uitdrukkelijke recht te geven in te grijpen als het verbod op de katholieke geloofsoefening niet naar behoren wordt nageleefd.⁵⁴ In 1625 gaat de ridderschap nog verder door voor het eerst uitdrukkelijk te bepalen dat in het vervolg geen prebenden aan rooms-katholieken meer zullen worden gegeven – hetgeen tot dan toe nog mogelijk was.⁵⁵ Het rooms-katholieke element binnen de organisaties van de ridderschapsconventen was zo definitief ten dode opgeschreven.

Hoewel het morele, evenzeer als het fysieke, verband van de Utrechtse adellijke vrouwenkloosters na de Reformatie tamelijk snel losser werd gemaakt, bleef men een eis van goed gedrag stellen. In de instructie van 1598 schaarde men onder dit goed gedrag nog een gebod zich sober te kleden en af te zien van het dragen van sieraden.⁵⁶ Later echter nam men genoegen met een ‘attestatie de vita’ als voorwaarde voor uitbetaling van een prebende. In hoeverre het hier ging om een formalisme is moeilijk te zeggen, maar dit gebod een bewijs van goed gedrag te leveren is altijd van kracht gebleven en herhaaldelijk bevestigd.⁵⁷

De eis van een ongehuwde staat der conventualen, sinds onheuglijke tijden onlosmakelijk verbonden met het kloosterleven, werd aanvankelijk onverkort gehandhaafd in

⁵³ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 4 dec. 1666.

⁵⁴ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 716.

⁵⁵ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 6 juli 1625.

⁵⁶ Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 701.

⁵⁷ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 2 juni 1636, 26 febr. 1646, 4 dec. 1666.

de gereformeerde Utrechtse adellijke vrouwenkloosters. Na verloop van tijd echter werd men hierin soepeler. In 1634 besloot de ridderschap dat bezitsters van prelatuurschappen mochten huwen en hun prelatuurschap niettemin konden behouden.⁵⁸ Hiermee werd dus in feite bepaald dat toekenningen van prelatuurschappen in het vervolg voor het leven zouden geschieden. De logische conclusie van deze beslissing trok men in 1657: in het vervolg zouden prelatuurschappen niet alleen aan ongehuwde, maar ook aan gehuwde dames vergeven mogen worden.⁵⁹ Voor de bezitsters van een gewone jufferprebende echter bleef het verbod te huwen van kracht.⁶⁰ Huwelijk zou resulteren in het verlies van de prebende, zoals ook regelmatig geschiedde.

Tot slot wenden we ons tot het meest problematische criterium waaraan de leden van de ridderschapsconventen moesten voldoen, namelijk een adellijke afkomst. Sinds het reglement van 1581 gold een adellijke afkomst als absolute voorwaarde om een prebende van een van de vijf ridderschapsconventen te kunnen genieten. In de zeventiende eeuw echter wordt de eis van een adellijke afkomst van de conventualen echter zo vaak herhaald, dat het vermoeden gerechtvaardigd lijkt dat de precieze criteria van het vereiste adeldom in de praktijk een probleem vormden. Soms zijn de resoluties van de ridderschap in deze kwestie tamelijk dubbelzinnig. In 1626 bijvoorbeeld vaardigt men een resolutie uit waarin gesteld wordt dat niemand in de conventen van St. Servaes en St. Steven opgenomen zou kunnen worden dan degenen die zowel van vaders- als van moederszijde van 'goede' adellijke afkomst zijn.⁶¹ Waarom men hier alleen spreekt over de conventen van St. Steven en St. Servaes blijft natuurlijk de vraag. Hoe dan ook, dat er zekere onduidelijkheden waren staat buiten kijf. In 1665 stelde de ridderschap dan ook een commissie in die een nieuw reglement met betrekking tot de adellijke kwalificaties van de geprebendeerde juffrouwen moet opstellen.⁶²

De ridderschap had de begeving van prebenden en prelatuurschappen vanaf het einde van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw stevig in handen. Slechts incidenteel werden prebenden buiten de Utrechtse ridderschap om vergeven. Dit was bijvoorbeeld het geval in 1674, toen Willem III op eigen houtje vijf prelatuurschappen en zo'n zestien prebenden vergaf aan zijn Utrechtse partijgangers.⁶³ Formeel echter, en meestal ook materieel, bleef de begeving der prebenden onverkort in handen van de vergadering van de Utrechtse ridderschap.

Hoewel er geen eis bestond dat de bezitster van een prebende of prelatuurschap uit Utrecht afkomstig moest zijn – men behoefde slechts in het gewest Utrecht woonachtig te zijn om er een te kunnen genieten –, vielen de meeste prebenden en prelatuurschappen uit de aard der zaak in handen van telgen van de gevestigde Utrechtse riddersmatige families. Hierin zou pas in de achttiende eeuw enige verandering komen.

⁵⁸ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 11 juni 1634.

⁵⁹ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 2 febr. 1657.

⁶⁰ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 4 dec. 1666.

⁶¹ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 10 febr. 1626.

⁶² HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden), 4 febr. 1665, 10 juni 1665, 7 okt. 1665.

⁶³ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 737-2 (prelatuurschappen en prebenden). Zie de chronologische lijsten van de vergeven prelatuurschappen en prebenden.

Conclusies

De conventsgoederen kwamen voor het overgrote deel ten bate van de riddermatige families. Daarin veranderde in de zeventiende eeuw niets, hoewel bij gelegenheid bleek dat het college van de ridderschap meer waarde hechtte aan het in stand houden van bepaalde uit de kloostergoederen gefinancierde traktementen, dan aan het continueren van alle prebenden en prelatuurschappen. Uit de gewoonte zichzelf *coûte que coûte* omvangrijke traktementen uit het vermogen van de vijf conventen toe te kennen die in totale waarde soms de som der prebenden en prelatuurschappen overtroffen, blijkt dat de ridderschap de adellijke vrouwenkloosters zo ongeveer als haar eigendom beschouwde.

Hoewel de inkomsten van de vijf jufferenconventen in de zeventiende en achttiende eeuw in het algemeen opvallend goed op peil blijven, doet zich tussen circa 1680 en 1700, het precieze moment verschilt per convent, een bepaalde breuk in de inkomstencurve voor, waarna het inkomstenniveau enigszins lager komt te liggen en waarna zich bovendien minder fluctuaties voordoen in het niveau van de inkomsten. Hetzelfde geldt voor het verloop van de uitgaven, die over het algemeen ongeveer gelijke tred houden met de inkomsten.

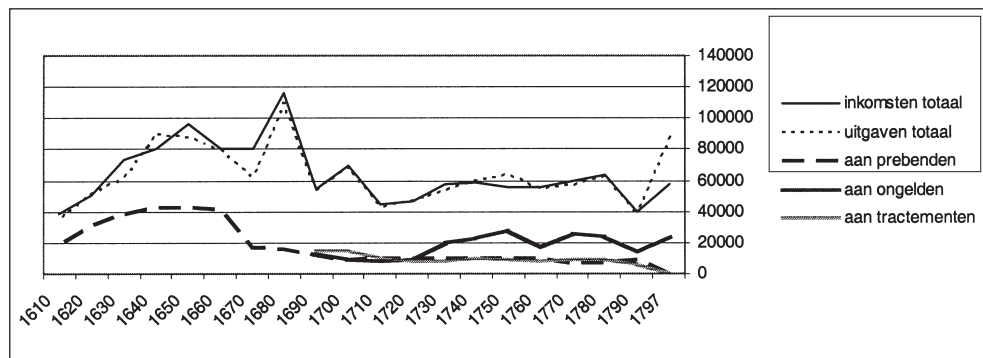
Ook wanneer we kijken naar de uitgaven aan prebenden en prelatuurschappen nemen we een dergelijke breuk waar, zij het iets eerder, te weten rond 1670. Ongeveer vanaf dat jaar neemt het niveau van de uitgaven aan prebenden en prelatuurschappen tamelijk plotseling drastisch af, terwijl het tot dan toe juist placht te stijgen. Na een periode van herstel begint het niveau van deze categorie van uitgaven vanaf circa 1685 weer enigszins te dalen, om, vooral vanaf 1700, voortdurend tamelijk gelijkmatig te blijven, zij het op een veel lager niveau dan voor circa 1670.

Kijken we naar de aantallen jaarlijks uitgekeerde prebenden en prelatuurschappen, dan zien we dezelfde ontwikkeling, alleen nog meer geprononceerd. Na een sterke stijging van dit aantal in de eerste helft van de zeventiende eeuw, volgt rond 1670 een plotselinge daling van het jaarlijks uitgekeerde aantal prebenden, vervolgens een herstel in de jaren 1675-1685, een gelijkmatige daling in de periode tot 1700 en een stabiele periode gedurende de hele achttiende eeuw.

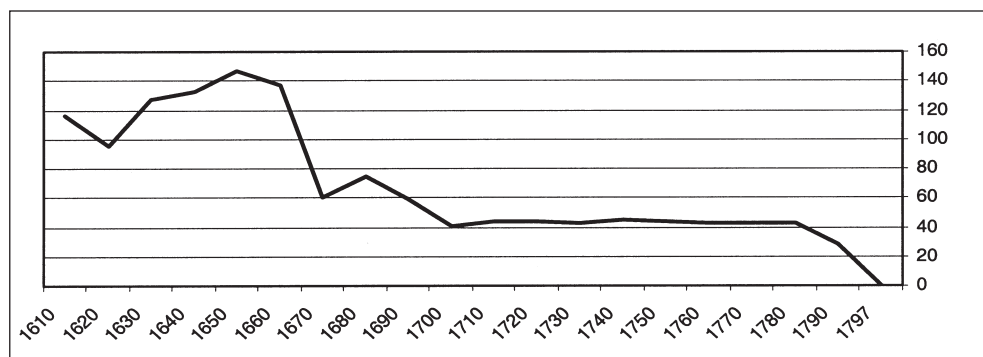
Al deze verschijnselen zijn terug te voeren op dezelfde structurele ontwikkeling. Tegen 1670 verkeerden de ridderschapsconventen – zeer waarschijnlijk als gevolg van de wildgroei aan prebenden en prelatuurschappen (die mogelijk sterk in de hand is gewerkt door de separatie van de conventen) – in een zodanig slechte financieel-economische staat, dat men moest saneren. Op korte termijn deed men dit door te korten op de prebenden en prelatuurschappen, en ook wel door op kleine schaal goederen te verkopen, waardoor het inkomen van de conventen in de achttiende eeuw enigszins lager kwam te liggen. Op langere termijn echter heeft men getracht, vooral middels een reeks nieuwe in 1685 ingevoerde verordeningen, de uitgaven van de conventen strikter in de hand te houden door het aantal prebenden en prelatuurschappen beperkt te houden en het beheer verder te reguleren en te rationaliseren. Hierin was men zonder meer succesvol. Immers, in de achttiende eeuw was de bedrijfsvoering stabiel en consistent, en de financieel-economische situatie gezonder.

Bijlagen

Grafiek 1. Cumulatieve inkomsten en uitgaven van de vijf Utrechtse ridderschapsconventen (1610-1797)

Grafiek 2. Cumulatief aantal door de vijf Utrechtse ridderschapsconventen jaarlijks uitgekeerde prebenden (1610-1797)

De bovenstaande twee grafieken zijn gebaseerd op een steekproef die twintig procent van alle jaarrekeningen van de vijf conventen omvat. Voor ieder decennium zijn in principe de gegevens van het hele tiental en het daaropvolgende jaar als uitgangspunt genomen (1610-1611, 1620-1621, 1630-1631, et cetera). Indien de boekhouding voor een van deze twee jaren, of voor beide, niet compleet of niet voorhanden was, dan zijn de gegevens genomen van de twee opeenvolgende jaren met een complete jaarrekening die het dichtst bij het hele tiental liggen (bijvoorbeeld 1609-1610 of 1618-1619 of 1631-1632). Van de gegevens met betrekking tot de totale inkomsten, de totale uitgaven, alsmede de uitgaven aan traktementen, prebenden en ongelden (vanaf 1690) en het aantal uitgekeerde prebenden van deze twee jaartallen werd steeds het gemiddelde genomen, en dit gemiddelde werd toegerekend aan het hele tiental. De zo verkregen gemiddelden per decennium van ieder convent werden vervolgens bij die van de andere conventen opgeteld en deze cumulatieve waarden voor de verschillende posten van de vijf conventen gezamenlijk vormen het uitgangspunt van beide grafieken.